

37584

**TANDORI DEZSŐ**

# **AZ ELÉGIKUS BERZSENYI (?)**

---

**A tiszatáj DIÁK-MELLÉKLETE**

---

**20.**

**1994. NOVEMBER**



## Mint végül kiderül lassan, műfaja: „biztatás”!

Az óda és a dal határolja – kétfelől – az elégiát? Vonz a műfaji meghatározás lehetősége (és kényszere), lévén, hogy tágabb foglalatosságom, egyetemi előadás-sorozat, a XIX. század dalainak szemlélését hozza. Berzsenyi-kötetembe pár cetli papírt csuszszantok; szempontom itt, nála: a dal-hang elégikussága, szököllése, e kettő különbségei... a mélázás és a lendület megannyi eltérő iránya; miként határozza meg a versidom a költemény jellegét (már ahol nem önkényes a „dal”-jelleg kiemelése) etc. Mégis, ha Berzsenyi: nos, harmincöt éves emlék, egyetemi szeminárium, dolgozat az elégiákról. Megpróbálok ide visszakanyarodni választásommal. Érdekes volna előkeríthetni azt a hajdani „értekezést”. Vajon csak kezdetlegességei virítanának? Tartalmazza azóta né tán megkopott érzékenység friss nyomait is, teljesebb meglétét? Megválaszolhatatlan a kérdés.

Mivel azonban a diák-melléklet számára írom ezt, legalább ennyi említés szükséges, jogos. Nem merő érdektelen magánügy.

Bár az ódaköltő Berzsenyi is megannyi törékeny eszmét, fájdalmas „élménymozzanatot” sorjázta (vagy görget, zúz, szikráztat össze) műveiben, az igazi fogékonyság jeleit az elégiák mutatják, viselik – így érezzük ma. Fenntartásokkal agyonterhelt, koptatott, nyűttebb „lelkessedési készletünk” (készségünk) az oka, hogy az elégia mintha közelebb állna szívünkhöz, felfogásunkhoz (belátásunkhoz)? A tárgyalandó tárgy közelelemzése adhatja meg a választ. Ezért az „ódai” kitekintésről soha nem is mondunk le; a jellegeket természetesen keverni sem akarván ezzel.

»

Azonnal a formai elembe „botlom”. Dolgozatomban munkám haladtáról számolok be – így máris idemácsolom tegnapi jegyzeteimet.

Íme (a továbbiakban is: Berzsenyi Dániel Összes Versei, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1986. – a lapszámok): „38. old. többlet” (a klasszikus formára értem, az „ódai” hangra), „40. old. mínusz” (itt pedig dalforma, nemzeti versidomban; a dalhoz a nemzeti versidom mintha jobban illene, igen, most én az egyetemi előadásra készülök, melynek tárgya a dal, már említett „változásai”; egyik tétel-ismérvem, a dalra: „azonnali, evidens hatás”, itt a „többlet” arra értődhetett, hogy érdekes módon az ódai, emelkedett, klasszikus versforma ér el spontánabb hatást, a nemzeti versidomban íródott dalforma vers történetesen a jelentéktelenebb hatású mű, tehát dalszerűsége, ily kritérium alapján, ha kétségtelen is, töprengésekre ad okot – tézisémet illetően). Meglepetést fog okozni, így is akartam, ha idézem a „38. oldalt”. Tessék; a kiemelt szakaszok a továbbiakban is idézőjel nélkül, a lapszámok nevezett kötetre vonatkoznak:

*Század hanyatlik. Már küszöbén vagyunk  
Bámult korunknak, századok Istene!*

-----

*Népek születnek, trónusok omlanak  
Lehelletteddel, s a te szemöldököd  
Virágokat ronthat s teremthet,  
A nagy idők folyamit vezérlvén.*

A nyelv némely (ma) kimondhatatlanságai ellenére (klasszikusan a *nebezen mondható*, l. félig tréfásan idézve csak Nemes Nagy Ágnes imperatívusza!): elemi hatású hely. Majdnem a „Forr a világ...” elementaritása. Mármost: a történeti tárgyú óda, mely jelentős nemzeti tárgyat dolgoz föl (jelentősen) – közelebb volna a dalszerűséghez, mint a (látni fogjuk) könnyeden lejtő verszet? Nem kell a „Forr a világ...” megzenésített, énekelt változatának áthallására gyanakodnunk; hatalmas énekzengéssel jelenik meg felfogásunkban az idézett verskezdet. De nézzük az ominózus „40. oldalt”; a vers címe: *Az elválás reménye*.

*Nem oh! csak nem hat az égig  
Beteg szívem nyögése!  
Bús fejemen lesz mindvégig  
Sorsom kemény végzése...*

stb. Egyszerű a tanulság. A jelentős „ódai” hang a dal közvetlenségét előbb, eredendőbben adja, mint a másodlagosabb (bár „igazi”) dal. Persze, a megközelítés, a befogadás (az ily értékelés) szubjektív. Nekem például, hadd mondjam így, a már-már (ma) groteszkül ható fogalmazás a következő, a *Fannim emléke* című versben nagyon megkapó:

*Sírástra vonult képemmel  
Hűs öledbe sietek,  
Csendes liget! keservimmel  
Mert itt magam lehetek.*

Az archaikus elemek nem mennek a közvetlenség rovására. Sőt, bájukkal azonnal megkedveltetik velünk a költeményt, fölkeltik érdeklődésünket.

A dal, foglalom össze följegyzéseimben (s nem akarom részletekkel bizonygatni, kitetszik talán), egyképp járhat az óda-határon s az elégia-határon. Tulajdonságai közül a spontánság az ódában is viszontlátható; a körülményesebb, már-már tűnődő elem: az elégia sajátja lehet. Az óda zengése dalt idézhet; az elégia mélabúja az elmélkedő költemények felé hajolhat, ekképp „daltalanodhat”.

Érdekes huszadik századi példa: Jékely, „a trubadúr” (szerelmi) költő mennyire kevés igazi dalt írt. Kiemelkedő művei általában tűnődések, helyzetversek, filozófiai kitekintések, fejtegetések (érdemes a krisztinai verseit, az enyediéket, a temetőkölteményeket etc. előlapozni). Bizony, Jékely klasszikus értelemben alig kínál dalt. Holott sorainak hatása telt, érzékletes, spontán, „énekesi”.

Az elégia *dalolása* ekképpen aligha tekinthető jellemző követelménynek, ismérvnek. Ez nem csupán Berzsenyi-specifikum; illetve századok során aligha változik. Gondoljunk vissza Balassi énekeire! (S nem a hosszúságuk teszi, hogy végeredményben nem dalok. Inkább a Jékely-féle „történeses”-filozofáló helyzetversek rekeszébe oszthatók.)

Ezt a kis műfajelméletet luxus-kedvtelés gyanánt engedjük meg magunknak. Ér-  
zésünk: mintha manapság (annyi „nyelvfilozófia” mellett s után!) igény támadna (benső  
igényünk) a műfajelméleti meghatározásra, efféle nemes játszadozásra, rendszerezésre!

\*

„Elköszönvén” egyetemi előadástervem jegyzeteitől, még daljegyűen, idézem: „Így  
jutunk *eleve szempontokhoz*, a dal vizsgálata során – a dalon *túl* magát a szempont-  
szerűséget is érzékeljük”. Tehát hogy ilyen vizsgálódás is lehetséges. Dal az óda és az  
elégia határán; átfedések. Illetve: átfedésvizsgálat mint szempont!

Mindjárt rátérünk az érintett versekre s a környékükbeliekre; szemléletesebb lesz,  
mire gondolunk. Kifejtve, ez a szempont: legyen *ennyiben* elég.

Líravizsgálat – mint logikai torna, agyszoktatás, edzés!

\*

Persze, ha azt mondom: „43. oldal”, megint jelentős, nagyon ismert, közvetlen  
hatású verset említek: *Mulandóság* a címe. Dalszerű lejtése (hangjáé) az alapos fölvezetés  
okán (4 ilyen szakasz! akkor mondja el a költő, mi is volna „a lényeg”!) aligha fed igazi  
dalt. Megint pórul jártunk tehát így. De elégának sem mondható a vers. Inkább filozo-  
fáló költemény (mondhatom-e: filozoféma?), sokban Jékely modorát előzi, bár körül-  
ményesebb, kevésbé telt érzelmű, nincs olyan *bel canto* zengése; a két költő alkati kü-  
lönbsége igen világosan előtetszik. Mondom, a vers ennek ellenére dalszerűen kezd  
lejteni:

*Hol a mohos szirt öbléből  
Ezüstforrás ömledez,  
S a patakok csörgésétől  
A setét völgy zengedez...*

stb. Bár ez a „modor”, hogy a szót ismételjük, a kor jellemzője, s áthallásosan is kelthet  
dalképzetet!

Még egy „barbár” feljegyzés: „a dalelőadáshoz jó anyag lesz ez a vers!” Tessék, az  
esszéírás anatómiája, zsinórpaddása... így adódnak átfedések a verselemző műhelyben is!  
Bocsánat érte.

\*

Ám amiképp e dolgozatnak hasznára van, hogy a dalelőadások bőséges terveivel  
mintegy fölvezettetett, fordítva is hadd legyen haszna ennek a munkának: gyakorlati  
haszna a dalról szóló előadások dolgában. A *Mulandóság* igen szépen kipreparálva mu-  
tatja, mennyire nem eredményez okvetlenül dalt a dalszerűség (annak valamely eleme,  
elem-sora).

Mindezt elsősorban gondolati üdülésre mondom el, logikai gyakorlat „üdveként”.

S természetesen: átvéve a hajdankori körülményeskedést, melyet (ott) lenyűgö-  
zőnek tartok, az eltöprengés lehetőségének. Némi lassúság – sosem árt. Ennek ellenére:  
a négyszakaszos fölvezetés dalt ugyan nem eredményezett! Ezt nem vonom vissza.

Majdnem okadatoló az a négy szakasz! Persze, igen szép. Csak nem ér rá ily sok kivárára az, aki dalt vár. Nyilván csalódik, másfelé kereskedik, lapoz.

Mi azonban (lévén, hogy itt nem a dal a tárgyunk) ne tegyük ezt, maradjunk a szép *Mulandóság* versnél. Vagyis, idézzük tovább, az ötödik szakaszt, persze:

*Itt lakik a képzelődés,  
Képekben elmerülve...*

Egyszerű tényközlés, mégis (a szójátéka révén) akaratlan elégikus hatása van. (Ilyet érezek belőle.) S a kicsit csikorgó két következő sor is megejtő; bár látványnak kicsit fura (annyira nem így írjuk „ezeket a neveket” ma):

*Itt a forró lelkesedés,  
Plutarch karjára dőlve.*

Stilizáció/archaizálás! Így kiáltunk magunkban, s örvendünk alighanem. Érdekes, hogy a „képzelődés” ebben az én kiadásomban nem nagybetűs szó. Holott annak érzem. A hatodik szakasz aztán már várakozásomnak megfelelően hoz efféléket:

*Itt emeli fel fátyolát  
A visszaemlékezés,  
Itt rakja le zöld sátorát  
A bölcs Magábatérés...*

Ha egyszer elfogadjuk a fura ritmizációt, a hangsúlyok döccenéseit (sem nemzeti, sem klasszikus! ez a forma, ez a dallam lejtése), minden rendben van. Természetesen az egész verset nem idézhetjük; legyen annyi elég, hogy itt „tévelyeg” a költő „a világi lármától különválva” (szép ez a furaság is, ugye?), s a tanulság, sok-sok szakasz végén, szinte tételszerű, ám épp ezért (megint különös!) friss:

*A bölcs, ki ma nagy lélekkel  
A naphoz emelkedik,  
Holnap gyáva gyermekekkel  
Egy sírba ereszkedik!*

Tulajdonképpen még ügyes is a fogalmazása (az alliteráció, a kerekdedség révén), bár valamelyest hidegen hagy, legördül mintegy rajtunk, nem megy „bőr alá”, nem rezenti meg szívünket. Mégis tetszik! A dallejtés tartalmi hatása. A mondat (versmondat) formálása teszi, hogy semmi elégiaszerűség nem érezhető itt, végképp nem! El nem szomorodunk egy pillanatra sem; a közlendőt mégis pontosan nyugtázzuk, s közben szépségélményünk is van. A logika szépségét élvezzük. Berzsenyi korának költészetében („a felvilágosodás” és nyúlványai – mintegy „a Felvilágosodás az én Bakonyom”, mondhatjuk) ez a jelenség nem ritka. Sőt. Kivédett elégikusság, mondhatjuk. A tartalom pontos közlése, nem is minden formai szépség nélkül – de nem katartikusan.

Dal és elégia között járunk, azt hiszem. Alig-alig érinti versünk amazt is, ezt is.

Külön tere van, efféle kategóriákkal nem mérhető. Íme, egy váratlan (bár messze nem újszerű) érdekesség. Talán az az érdekes, hányféle szempont bukkan elő, s bukkanhat még. (S ahány szem...)

\*

Vissza még egy pillanatra *Az elválás reménye* szakaszaihoz. Dalszerű lejtésük ellenére – közhelyszerűek, tartalmuk egyszerű „témalebonyolítás”. Amiképpen a reformkor költőinél is tapasztaljuk ezt a jelenséget! Rutinszerűvé válik a dalforma könnyen; látszólag könnyeden lejt, de nem élményszerű. Más már a *Fannim emléke*. (Nemcsak kezdete ígéretesebb tehát.) Egy szép szakasza:

*Itt, hol hársak árnyékoznak  
A setét völgy ölében,  
S csörgő vizek omladoznak  
A vadrózsák tövében...*

S a többi. Az „omladoznak” szó teszi? Tény, hogy a vers egésze szintén túlrészletező, s csak a helyenkénti szépség-villódzások teszik valamelyest emlékezetessé.

\*

Tehát – mondhatni – a *Fannim emléke* körülbelül „az átlag dal”.

Nem vonjuk vissza állításunkat.

Érdemesebb azonban az érdemdúsabb Berzsenyi-művekhez fordulni elemzendő-kért. Itt van mindjárt a *Fohászkodás* (98. oldal). Szintén nagyon ismert vershely a kezdete:

*Isten! kit a bölcs lángesze fel nem ér,  
Csak titkon érző lelke ohajtva sejt:  
Léted világít, mint az égő  
Nap, de szemünk bele nem tekinthet.*

Versóriás kezdődhet csak így. S való igaz, a kivételes művek egyike – a magyar lírában is. Érdekes, hogy a józan logikával taglaló, okfejtő hangnem is csaknem könyveinket csalja elő. Erős megrendülést érzünk (érezhetünk, gondolom, joggal) már első olvastán is; nyilván a viszontlátás élménye is belejátszik – emlékünknél ez a vers, bár alkalmasint nem oly közhelyszerűen, mint a *Nemzeti dal*... (Az élményjelleg közhelyszerűségére gondolok, nem a verset minősítem!) Parányi mivoltunkat objektíven mutatja a költő, nem ódaian – nem is mélabúsan. Mintha természeti jelenség részesei volnánk, fölemelő az érzet. S a következő szakasz zárósora is méltó e kezdetekhez: a „bölcs kezeid remekelt csudái” kifejezés (a teremtet dolgokra, lényekre értve).

De ha már a „Plutarch” oly szép élvezetet okozott szemünknek (egyik líra-befogadónk? túl az olvasáson? nem csupán „jeltelen” eszköz, de egy második érzékeléstartomány letéteménye is, líraélvezetkor? hogy milyen a hang- ill. betűalak, azt kapnánk általa? kapunk még ilyet is? nem gyakran vizsgált tárgy – a vers szavakig részleteződő „külleme”!, miért ne idéznénk ide a „remekelt csuda” szakasz elejét:

*A legmagasb menny s aether Uránjai,  
Mellyek körültek rendre keringenek,  
A láthatatlan férgek: a te...*

etc. Ez az „aether”! Vagy hogy a „körültek” nekem hosszú ű-vel lenne meg igazán. S az Urán! Hangzásra más, látásra is. (Uránusz? Uranus etc. – mily, ráadásul „melly” relativizmusa az helyes-írásnak százakon, értsd, századokon át. Így lehet nyelvünkben, múltunkban kicsit megmerítkezni, hogy ne mondjam, el-mélyyedezni. Egy alkalommal megpróbálok dolgozatot írni arról, magam s mások dalszerű versfordításait hogyan írtam át, miként kanyarítottam Petőfi-fordítás nyomán dalabb dalt Moore, magam fordítása alapján Beckett – !! – kis verséből. Ezek mind megmerítkezések. A lírában megmerítkezni: egyrészt a hétköznapi művi felgyorsultságának, álságának, porhintésének otthagynak; másfelől valódi sebesség, nagy áramlás és iramlás, a technizált lomhasággal „szemben”. Ennyi minden, s még több minden is eszünkbe juthat, például Berzsenyit elemezgetve.)

Érdekes, ez a vers a továbbiak során – az én olvasatomban – nem éri el ezt a hőfokot, az érdekességnek e vonzó szintjeit. Legnagyszerűbb vívmányai is másodkézjellegek (Berzsenyinél, saját magához vetve).

Külön említést érdemelnek, mondom tűnődve, ahogy elemzendőt keresve (akad!) tovább lapozok, Berzsenyi kerekded tanulság-összefoglalói. Például *A Pesti Magyar Társasághoz* c. vers indítása olyan, hogy szinte előadásomhoz kedvem volna (lesz!) felhasználni. Gondolom, kommentár nélkül derültséget kelt, ha majd így nyitok:

*Ki kétli s kérdi, hogy csak a dicső ész  
Emel ki minket a barmok sorából?*

Meg fogom tenni.

Bár Berzsenyi az ész túlbecsülésébe „csap” a következő két sorral, s ezt az állítását nem mindenben támogathatom:

*Ki kétli azt, hogy minden érdemünk,  
Minden szerencsénk ezzel nő, s hanyatlak?*

Akkor is szép vershely, ha kétségeket merít. S külön széppé teszi a versmérték-áthallás; fülünk folyton ráfut oly tagolás hallására benne, ami pedig (lévén a vers egyszerű jambikus képződmény itt) nem sajátja a költeményanyagnak.

Hiába, a líra élvezése, értése: asszociációs alapokra is épül. Berzsenyihez a „forr a világ” etc. ritmusok társulnak. Érdekes, a dalszerűségekhez Kisfaludyt képzeljük hozzá rögzest, s kicsit csodálkozunk: nicsak, Berzsenyi is? Persze, költőnk nál *A közelítő tél* jószerén impresszionistas, netán egészen „modern”, „absztrakt” színvilágot is tündököltes-dereng. Berzsenyi festőisége? Hát hogyan! S nem mindig a Markó Károlyoké (ezt sem leszólólag mondom), ó, korántsem.

Pampapapapapa ó, korántsem – a ritmusáthallás. Lehet berzsenyisen beszélni is. Kicsit, ha: nem ártana. Jó, ha ráfut, mint mondtam, a fül.

Még nem a legrosszabb, ma!

\*



Gondolom, a kevéssé ortodox Berzsenyi-elemzések sorába dolgommal itt beilleszkedtem már, szabadon gyönyörködöm, s így nézzünk pár verset még. Lassan – befejezésül.

Szándékom a Berzsenyi iránti további érdeklődés szítása volt.

Szempontok: szoktunk-e tűnődni azon, mennyire s miképp sajátja egy-egy versnek a „szent aránytalanság”, mely pedig nyilvánul abban, hogy amiről nem kéne annyi szónak esnie a költeményben, mégis bősséggel szerepel, ami kifejtendőbb lenne, elnagyoltatik netán, s hogy az elemek, ha alaposabban nézzük, még remekművekben is mintha úgy lennének egymásra hányva? Századunk első harmadának verseszménye sokat csiszolt e bárdolatlanabságokon – de a régi korok műveinek az érdekesebb külszín korántsem válik kárára. (L. Toldi tanácsa a faragatlanabb fáról.) Berzsenyi versei, lévén, hogy nagyon erős költői matéria van jelen bennük, különösen kibírnak ilyen aránytalanság-feltárásokat. Hirtelenség-észleléseket. Tessék bátran elemezni egy-egy kiválóbb Berzsenyi-verset „arra föl”, hogyan vált át hirtelen egyik témáról a másikra, csapong, ismétli önmagát stb. Mert súlyos az anyag, mondom, sosem kelthet viszolygást bennünk az észlelt szeszély.

Ám most – tovább.

S ki ne hagyjuk:

„A dolgozat sajátja is olykor az aránytalanság?”

\*

*A Pesti Magyar Társasághoz a 147. oldalon lelhető, el ne feledjem említeni!*

Izgathatták Berzsenyit a bírálatok (kimondatlanok és kimondottak), az ember s ember közti sanda viszonyok. *Döbrentei Gáborhoz* címzett versében (itt: 152. old.) jócskán kitér erre. Valjais:

*Az isteneknek egyik legnagyobb  
Csudájok az, hogy szintűgy lelkeink,  
Mint arcainknak számtalan vonási  
A milliók közt másokat ne leljék.*

(Másukat etc.)

*Miért utálnánk hát ezt és amazt?  
Hiszen magától egyikünk se' van.*

Érdekes egy jelentős költő viszonylag másodlagos filozofálása is. Berzsenyinél az isteneknek csudája elsősorban az, ahogy saját törésvonalai mentén, gondolatból, visszafafojtottságok kitöréséből, akaratlan mélézés szépségeiből létrejön az az egyszeri képződmény, melyet a leginkább a sziklás tengerpartok jelentős helyeinek ásványi alapú flórájához hasonlíthatok, igen, földes kristályokon nőtt virágegyüttesekhez. Mármost ezekhez kirándulónapjainkat meglegelni: nem ártalmas. Természetes, hogy Berzsenyi nem az a költő, akinek eszmevilágával, végeredményeivel napra nap együtt élhetünk.

Megmarad azonban ünnepélyessége – mely sokkal köznapibb mindazonáltal, mint hinnők; s így ismét csak jól járunk.

De eleget csapongtam. Bár a formaigazoló: maga Berzsenyi. S összefoglaló bölcselmet sem ígertem.

Az elégikus Berzsenyi? Most teszem a cím után, zárjelbe, a kérdőjelet.

Az öntevékeny önkomentálásra Arany János ihlet, kinek „dal-mozzanataival” az estjeim miatt foglalkoznom kell. Beszámolót adtam mindenképp „barlang-magányomról” (s -ból), és ez összerímel a kérdéssel, melyet „nekem tettek”; felelnék erre, hogy *Ki látott engem?* (Ady nyomán.)

Berzsenyit viszontlátni nem csupán megrendülést hozott. De azt a tudatot is, hogy a *visszahozhatatlant*, vagyis azt az elégikáról szemináriumi dolgozatot író egyetemista srácot, vissza ne idézzük-kísértsük.

Ellenben ajánlok valamit: tessék írni dolgozatot, 10 oldal terjedelemig, Berzsenyi elégiaiáról. Ott valami foglalatosság keretében elbírálni, melyek a legjobbak, kéretik emez immár 56, nem 20 éves embert megörvendeztetni az első háromnak kéziratával.

Küldend boldogan ajándékot, ha maga menni, nehézkes – bár csavargáló! – remete, nem tud is bizony.

Ezzel nem zártuk, de kinyitottuk témánkat.

S aligha vádolhatnak a dolgozatírók, hogy kenyerüket elvettem volna.

Stílussal – itt: eddig.

1994. II. 26.–III. 1.